

Orlanda Obad

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

orcid.org/0000-0003-4383-4913

orlanda@ief.hr

Papir koji štiti, papir koji razotkriva

Tekst rasprave otvara rijetku raspravu o naizgled zanatskim aspektima etnologije i kulturne antropologije. Naizgled jer, kako tvrdi Marco Deriu kada piše o kapitalizmu i pratećoj konzumerističkoj kulturi, naizgled trivijalni, “materijalni, organizacijski i tehnički aspekti”, ako se ne propituju, “postupno uključuju prihvaćanje obrazaca ponašanja i društvenih značenja koji su u podlozi materijalizma” (2015: 56).

Glavna potka teksta pitanju otvorene znanosti pristupa prvenstveno iz perspektive otvorenosti, odnosno dostupnosti podataka, pozivajući se na ustanovljena pravila i prakse zaštite identiteta u nesrodnim djelatnostima, poput vođenja državne statistike. Riječ je o otvaranju rasprave o pitanjima koja proizlaze iz vrijednosnih tendencija i okvira čija se logika – kako je prikazano u članku – prelijeva iz konteksta disciplina kao što su one prirodne. U refrakciji u pojedine društvene i humanističke znanosti ta logika postaje manje logična, više neobična, a potencijalno i štetna. Članak dotiče pojedina pitanja koja otvara promjena disciplinarnog konteksta – Peter Pels navodi da, kada je o antropologiji riječ, sama primjena riječi “podatak” prikriva narav istraživačke građe kojoj je u srži neprekidna “transformacija značenja” (2018: 6), dok Hansjörg Dilger i suradnici, primjerice, konstatiraju “nemogućnost razlikovanja sirovih i obrađenih podataka u našoj disciplini” (2018: 14).

Autorica je u tekstu posegnula za metodom anketnog upitnika kako bi ocrtała raspoloženje struke, dopunjavajući je kvalitativnim aspektima bližima istraživačkim praksama discipline iz koje dolazi – pisanim obrazloženjima odgovora samih sudionika. Za disciplinu poput etnologije i kulturne antropologije odgovori su očekivani: najveći udio sudionika ankete, zaposlenika institucija poput muzeja, instituta i sveučilišta – njih trećina – protivi se javnom dijeljenju građe. Upola manje ih podržava dijeljenje transkripata, ali ne i audiosnimki i fotografija, dok otprilike četvrtina anketiranih podržava dijeljenje građe. Autorica, međutim, upozorava da se i kod većine tih sudionika podrška “dijeljenju” ne odnosi na otvoreni pristup, već na dijeljenje s drugim članovima istraživačkoga tima.

U komentaru ću svoj doprinos pokušati dati kroz perspektivu izrade i korištenja obaviještenih pristanaka u praksi. Proljetos smo, u sklopu godišnjeg sastanka projekta INFRA,²⁰ na kojem je suradnica i autorica članka, veći dio rada posvetili upravo uobličavanju formulara. Pokazalo se da već samim čitanjem tih dvaju listova papira iz perspektive osobe koja ih ispunjava otvaramo niz pitanja. Obavezan kratak opis projekta pisan je akademskim stilom i sadrži stručne termine. Opis načina na koji će

²⁰ Puno ime projekta je “Infrapolitičke prakse i promjene: od devedesetih do življenih budućnosti” (NextGenerationEU).

se građa čuvati je jasan – počevši od kompjutera istraživača, sve do Dokumentacije Instituta za etnologiju i folkloristiku – ali to su informacije koje sugovorniku ne znače mnogo. U pokušaju da sudionicima istraživanja osvijestimo kako bi se sve njihove izjave mogle koristiti u budućnosti, uz tradicionalne forme poput akademskih knjiga te konferencijskih izlaganja naveli smo i izložbe, a upozorili smo i na mogućnost naknadnog prenošenja putem raznih vrsta medija.

Najviše smo vremena proveli u raspravi o stupnjevima zaštite identiteta i o razdobljima embarga, odnosno vremenskim rokovima koji moraju proteći prije nego što građa postane dostupna za korištenje. U pogledu zaštite osobnih i osjetljivih podataka naveli smo pet modusa: od blažih – poput izostavljanja imena sugovornika u dijelu transkripta ili pak u cijelom transkriptu – preko izostavljanja i imena i drugih osjetljivih podataka, pa sve do mogućnosti potpunog uklanjanja dijela transkripta na zahtjev intervjuiranih. Što se razdoblja embarga tiče, sugovornici mogu odabrati žele li da snimke i/ili transkripti postanu dostupni tri godine po završetku projekta, žele li sami odrediti neki kasniji datum, a mogu odlučiti i da razgovor, u bilo kojem obliku, nikada ne postane javno dostupan. Zaključili smo i da je preporučljivo da sugovornici taj dio obrasca ispunjavaju nakon intervjua, kada im sadržaj netom obavljenog razgovora pruži jasniju percepciju o potrebnom stupnju i zaštite i odgode dostupnosti.

Bitna refleksija o pitanju rokova zaštite projektu je stigla iz Dokumentacije IEF-a. Naime, dugogodišnji stručni suradnik u Dokumentaciji, kolega Marko Lukin, uveo je u raspravu pitanje besmislenosti “vječne” zaštite građe iz perspektive temporalnosti o kojoj, možda, razmišljamo rjeđe. Jedan od primjera koji je naveo posredno ukazuje na to kako poimanje osjetljivosti podataka, koju Olga Orlić tematizira u tekstu, može biti izravno povezano s kulturnim, društvenim, pa i političkim kontekstom. U Dokumentaciji je, naime, formalno, sa zabilješkom da je materijal namijenjen isključivo “za internu naučnu upotrebu u Institutu za narodnu umjetnost u Zagrebu” te da se “bez odobrenja autora ne može iz njega ništa kao cjelina objavljivati”, još uvijek zapriječena dostupnost zapisa hrvatskih narodnih pobožnih pjesama koji su, kao rukopisna zbirka, zavedeni 1956. godine, dakle u ranoj fazi socijalizma. Dostupnost je odgođena *ad infinitum*, bez vremenskog roka, i tek smo usporedbom s rukopisom pohranjenim u HAZU, u kojem takve zabilješke nema, došli do zaključka da razlog tome vjerojatno nije ideološka nepoćudnost materijala, već je izglednije da je zapisivač želio građu zaštititi do tiska. Promislimo pitanje dostupnosti u kontekstu istraživanja koja upravo provodimo: možemo li, primjerice, zamisliti promjenu kapitalističkog ekonomskog sistema kroz stotinu ili više godina u smjeru u kojem će današnji intervjui o solidarnoj ekonomiji biti iščitavani kao dokazi ranih pukotina jedne dugovječne ekonomske logike? Teško. A opet, teško možda i zbog obilježja same discipline unutar koje istražujemo. Pišući o arhiviranju etnografske građe, antropolog David Zeitlyn navodi da “[d]elikatnu, iznimno osjetljivu građu ponekad ne bi trebalo arhivirati, a možda bi je trebalo i uništiti”, dodajući kako istodobno uzima u obzir i to “da se budući povjesničari s tom tvrdnjom ne bi složili, jer to obično jest građa koju osobito žele vidjeti” (2022: 12).

Kada je riječ o rokovima odgode javne dostupnosti, zakon prepoznaje potrebu snažnije zaštite građe koja sadrži osobne podatke. U Zakonu o arhivskom gradivu i arhivima, primjerice, stoji da je javno arhivsko gradivo dostupno “od njegova nastanka ako zakonom nije određeno drukčije”, dok je ono koje “sadrži klasificirane i druge tajne podatke dostupno [...] po isteku roka od 40 godina od nastanka ako drugim zakonom nije određeno drukčije” (članak 18., stavak 1. i 3.). Osobni podaci u javnom arhivskom gradivu “dostupni su za korištenje 100 godina od rođenja osobe na koju se osobni podatak odnosi ili nakon smrti osobe na koju se osobni podatak odnosi” (članak 19., stavak 1.). Ako se gradivo koje sadrži osobne podatke ipak daje prije isteka roka, “nadležni državni arhiv poduzet će potrebne tehničke mjere radi prikrivanja identiteta osobe na koju se osobni podaci odnose (anonimizacija)”, dok će korisnik “potpisati izjavu kojom se obvezuje da neće otkriti identitet osobe na koju se osobni podaci odnose ako mu je poznat na temelju dostupnih podataka” (članak 19., stavak 3.). Prije isteka roka od 100 godina, odnosno nakon smrti osobe na koju se podatak odnosi, osobne je podatke u javnom arhivskom gradivu moguće koristiti ako je, primjerice, osoba sama na to pristala ili ako je gradivo “od nastanka namijenjeno javnosti” (članak 19., stavak 4.).

Razmišljanje o odgodi dostupnosti građe osobito možda ima smisla u istraživanjima čija je osjetljivost vezana uz određeno razdoblje, odnosno uz društveni ili politički kontekst. Primjerice, u intervjuima koje sam krajem dvijetisućitih provodila s hrvatskim pregovaračima s EU-om sugovornicima sam jamčila anonimnost jer je taj proces, zajedno sa svim političkim i ekonomskim osjetljivostima koje su ga pratile, bio najvećim dijelom javnosti nedostupan i još uvijek u tijeku. Petnaestak godina kasnije, malotko se sjeća što je Zaštićeni ekološko-ribolovni pojas, dok se, primjerice, pitanje vladavine prava i demokracije pokazalo kao tema koja ionako nije sišla s dnevnoga reda zato što je država ušla u Europsku uniju. Iz perspektive strpljive i na duge staze usmjerene djelatnosti dokumentiranja i arhiviranja možda je jasnije da je životni vijek ograničen, pa je i pedeset, sto godina ili – jednostavno – do kraja nečijega životnog vijeka mogući rok odgode nakon kojeg će građa postati javno dostupna i nekome u budućnosti možda biti korisna. Tu se dotičemo tenzije između otvorenosti s jedne strane i zaštite ili čak sebičnosti istraživača s druge, koju i Orlić u tekstu spominje u području prirodnih znanosti: i mi sami rado uranjamo u arhive kada želimo saznati više o tome kako se nekada tužilo i sudilo, jelo ili podučavalo. Zeitlynn notira da su antropolozi posebni po tome što svoju prikupljenu terensku građu štiju, dekadama čuvaju i premještaju sa sobom, “a istodobno često nevoljko omogućuju pristup drugima, ponekad čak i nakon svoje smrti” (2022: 12).

Napokon, tu su i naša terenska iskustva. Rijetki sugovornici imaju interesa i strpljenja da pročitaju cijelu stranicu objašnjenja i definicija uvjeta pod kojima će se intervju koji daju čuvati ili biti dostupan javnosti. Neki ipak pročitaju sve i imaju dodatna, iscrpna pitanja. Sugovornici ponekad žele govoriti isključivo bez potpisivanja obaviještenog pristanka jer nemaju povjerenja u potpisivanje dokumenta koji im zaštitu jamči upravo formaliziranim razotkrivanjem identiteta. U Izjavi o upravljanju podacima u etnografskim projektima antropološko udruženje EASA (European

Association of Social Anthropologists) jasno navodi kako “u kontekstima nasilja i ranjivosti” samo potpisivanje pristanka može “narušiti privatnost i povjerljivost sudionika istraživanja, pa ih čak i izložiti riziku”. Antropolog McMurray (2024) ističe, štoviše, da se zbog same prirode antropološkog rada u trenutku potpisivanja informiranog pristanka, *ex ante* “nijednog antropologa ne može smatrati u potpunosti informiranim [...], a kamoli da je u poziciji da druge u sve uputi”, što se odnosi i na moguće implikacije istraživanja. Formular kao što je obaviješteni pristanak pruža određenu, ali ne i apsolutnu zaštitu sugovorniku. Riječima Rose Cordillere A. Castillo, ključ ipak ostaje u “etičnom istraživaču, ne u režimu upravljanja etičnošću” (2018: 16).

Tekst Olge Orlić otvara mnogo pitanja za format akademskog članka. Jedan od njezinih zaključaka jest da je otvaranje metapodataka optimalna razina otvorenosti za etnologiju i kulturnu antropologiju. Metapodaci bi, sudeći po argumentima autorice, bili usklađeni sa zaštitama koje nudi obaviješteni pristanak, pri čemu je riječ o modusu koji na suočavanje s pojedinim tendencijama “otvaranja” znanosti odgovara prvenstveno zaštitnički spram sugovornika. Takav je tip dostupnosti bliži tamnom i prigušenom nego svijetlom, otvorenom modelu arhiva (usp. Zeitlyn 2022).

Napokon, proces razvijanja osjećaja za disciplinarne suptilnosti kod *nadležnih instanci* iziskuje trud, tumačenje propisa, iznalaženje argumenata, kooptiranje postojećih pravila i empirijske dokaze. Većina toga jest sadržana u ovom članku, koji upozorava, poziva na refleksiju i započinje raspravu o nekim budućim politikama upravljanja podacima.